

Засновник — Міністерство освіти і науки, молоді та спорту України Виходить 12 разів на рік. Видається з січня 2001 року

ЗМІСТ

ПРЕС-СЛУЖБА МОНМС УКРАЇНИ ІНФОРМУЄ.....	3
ТУРИСТИЧНА ОСВІТА	
Сергій Іванов, Дарія Басюк. Підготовка фахівців для винного туризму в Національному університеті харчових технологій: традиції та перспективи	7
ПРОБЛЕМИ МЕТОДИКИ	
Володимир Савченко. Проблеми національної економіки України та особливості їх вивчення у вищих навчальних закладах	16
Олена Гавриленко. Структура викладання екології у вищих навчальних закладах	29
ПРОБЛЕМНА СИТУАЦІЯ	
Ігор Мікульонок. Рецензія — об'єктивний критерій якості наукової праці чи формальність?	39
БОЛОНСЬКИЙ ПРОЦЕС	
Вікторія Ципко. Інтеграція України до європейського освітнього простору з позицій філософського виміру освіти	44
ГУМАНІЗАЦІЯ ОСВІТИ	
Наталія Ткаченко. Проблеми гуманізації вищої освіти	51
Надія Федчишин. Гербартіанізм Т. Ціллера в контексті педагогіки вищої школи	57
СТАТИСТИКА ВИЩОЇ ОСВІТИ	
Основні показники діяльності ВНЗ України на початок 2011/12 навчального року	65
Перелік книг, яким надано гриф МОНМС України у квітні 2012 року	118

ПРОБЛЕМИ ГУМАНІЗАЦІЇ ВИЩОЇ ОСВІТИ

Наталія Ткаченко

*Старший викладач кафедри іноземних мов
загальної підготовки Національного
університету харчових технологій*

В наш час великої актуальності набули гуманізація та гуманітаризація освіти. Гуманітаризація вважається засобом досягнення благородної мети розвитку людяності в молодого покоління як найбільшої соціальної цінності. Метою статті є відобразити причини духовного зубожіння сучасної молоді і, зокрема, студентів; також намітити шляхи його подолання. Наукова значущість статті пов'язана з актуальністю і метою і полягає у освітленні причин бездуховності молоді України і пропозиціях щодо їх подолання. Оптимізація навчальної та виховної діяльності у вищому навчальному закладі є умовами розвитку соціального та науково-технічного прогресу України. Зараз з'являється все більше наукових праць, присвячених гуманітаризації та гуманізації вищої школи. Багато з них спирається на Національну доктрину розвитку освіти в Україні у XX-у столітті, яка визначає напрямки розвитку вітчизняної освіти і формування демократичних та гуманістичних поглядів народу. Серед основних напрямків розвитку вищої освіти в Україні можна відмітити відповідність суспільним потребам свого часу, самостійність навчальних закладів, впровадження прогресивних педагогічних технологій та форм контролю знань студентів, інтеграцію науки і освіти, посилення виховної роботи, розроблення концепцій виховання студентської молоді¹.

В цьому контексті велика увага приділяється гуманізації навчального процесу, виводячи на перший план особистість дитини у різноманітті її інтересів і можливостей. “Гуманізація освіти — центральна складова нового педагогічного мислення, яка передбачає перегляд, переоцінку всіх компонентів педагогічного процесу у світлі їх людинотвірної функції”². Шляхи гуманізації освіти передбачають, зокрема, співробітництво між усіма учасниками педагогічного процесу, виховання в учасників педагогічного процесу морально-емоційної культури взаємовідносин, розуміння цінності людини, гуманності, доброзичливості,

¹ Національна доктрина розвитку освіти // Андрущенко В.П. Роздуми про освіту: Статті, нариси, інтерв'ю. — 2—ге вид., допов. — К.: Знання України, 2008. — С. 801.—816.

² Дебич М. Гуманізація навчально-виховного процесу у вишій школі XXI століття // Вища школа. — К.: "Знання", 2011. — №5—6.— С. 47—55.

милосердя, поваги до себе і до інших, активності студентів у навчанні. Предметно-діалогове викладання висувається як метод виховання активного студента, здатного до інтелектуальної творчості.

Серел вчених — дослідників гуманізації вищої освіти — Г. Балл, А. Вербицький, С. Гончаренко, І. Зязюн, О. Киричук, Н. Кузьмін, В. Рибалко, М. Романенко, В. Ципко, інші. Свій внесок робить християнська церква, присвячуючи сторінки журналу “Пробудись” вихованню дітей і молоді.

Відомо, що університетська освіта в Україні дає студентам і спеціальну і загальну освіту. Гуманітаризація не може розумітися виключно як поширення програм гуманітарних дисциплін. Вона дає людині повнішу освіту та ширший кругозір, але повністю не вирішує проблеми гуманізації. Професійне знання є головною, але не єдиною складовою виховання майбутнього спеціаліста — випускника вишого навчального закладу. Професіонали мають бути всебічно розвиненими людьми, носіями цивілізованих міжлюдських відносин, вміти розумно і людяно конкурувати, навчати і самому навчатися. Від нормальних ділових контактів залежить успіх усякого підприємства. Негуманні, нестримані люди можуть бути хорошими фахівцями і втім перешкоджати роботі колективу, дезорганізувати трудовий процес.

Гуманізація повинна мати за мету також підвищити здатність молоді до культурного мислення, мови і до творчості. Саме різноманітна творчість є засобом наповнення життя кожної людини реальними духовними цінностями через мистецтва, дизайн, літературну діяльність під час дозвілля і на виробництві. Творів професійних митців ніколи не було достатньо для задоволення духовних потреб населення. Сучасна література набагато відстає в духовному та художньому аспектах від світової класики минулого. Її збіднена мова відбивається у масах на ще нижчому рівні. Збіднена мова та обмежене коло занять молоді призводять до примітивного мислення про людей, їхні потреби, до егоїзму у міжлюдських стосунках. Діти, як правило, егоїстичні, і їхній егоїзм виявляється по-різному — як неуважність до чужих потреб за горезвісним сучасним висловлюванням — це ваші проблеми та як опір усякій людяності у собі та інших. Гуманізації потребує і викладання гуманітарних дисциплін і програми мас медіа.

Спрямованість на гуманізацію освіти має враховувати відмінності у вихованні, а значить мисленні людини, оскільки мислення, особливо логічне, визначає успіх навчальної та виховної діяльності як інтерактивного процесу, вільного від соціальних та інших обмежень, в умовах довір'я студента і надійності викладача. Мислення є синтезом емоційної та фактологічної інформації, яка зберігається у пам'яті. Мислення закладається у сім'ї. Сімейне виховання дає дитині путівку в життя. Нерідко у родині професора росте професор, у сім'ї

робітника робітник, хоча це зовсім не закон. Майбутнє людини визначається порядком життя, який допомагає їй подолати всі перешкоди до мети. Виховання амбіцій, здорової заздрості, конкурентності в дитини необхідні для її успіху в житті. Батьки являють собою найкращий приклад для дітей. Але чи навряд корисними будуть дітям прищеплені їхніми батьками звички знущатися над людьми, оббріхувати їх, нацьковувати на них людей і навіть собак, робити опудало із жертв суспільства. Дитина несвідомо повторює за матір'ю усяку брехню і зникає до неї, а який посів така і жатва.

Суспільне виховання формалізоване. Суспільство є організація заради нормального і кращого існування людей. Суспільство вимагає організації від кожного, і якоюсь мірою усі підпорядковуються єдиній поведінці, яка не перешкоджає усім і кожному. Державний устрій країни, її лідери набагато визначають моральність народу. Але певні політики завжди були провідниками хибних тенденцій, які порушували і мораль і політичне та економічне життя країни. За їхніми фарисейськими гаслами криється побутовий прагматизм і жадоба до розкоші. Історично протиставлення лідерів і народу, партій, народів, верств суспільства в масах формулювалося коротким висловлюванням — ми і вони. Це заборонено Конституцією України, але існує в таких формах в суспільстві, що не піддається ні викриттю ні покаранню. Ідеї нацизму, фашизму, глобалізму гріють деякі душі і перемагають. У книзі Л'юїса Керола “Аліса в країні чудес” цілком правдиво висвітлені деякі хиби суспільного виховання: амбіції, глузування, відволікання та спотворювання³. Всі пізнають у суспільстві чиясь брехливість, нетерпимість, приниження, загрози, насильство у поведінці та мовленні. У тих колах, де усе це визнається за норму, люди стісняються бути гречними, приємними, вишуканими у мові аби не виглядати “білою вороною”, стісняються не палити і не ділити пляшку алкоголю.

Молодь є свідком вад суспільства, і її незріла стихійна свідомість є об'єктом маніпуляцій та провокацій. У середовищі молоді завжди є негативні лідери, які усяку доброзичливість, чистоту душі, віру у одвічні духовні цінності людства проголошують показухою і шукають у кожній людині звірячу суть як її істинне обличчя. Вони напучують молодь у ненависті, ревнощах, розпусті, заздрощах, жадобі, помсті, нечесності, ліні. Словоблуддя, пияцтво, паління є нормою української молодії, так само як і брутальні ‘приколи’ — плоди негативного мислення.

В усі вуха кричить розбещений сленг на біологічну тему. Підлітків завжди турбує їхній фізіологічний розвиток. Але така розбещеність у мові не виправдана нічим. У декого лайка фігурує після кожного слова Ці екскременти розуму вживаються як зброя. Вони відштовхують, погрожують, звинувачують усіх і самого промовця, силують і дурять,

³ Lewis Carrol. Alice's Adventures in Wonderland. – М.: Изд-во Прогресс, 1979. – 235 с.

обезцінюють людей. За соціалізму така воля слова вважалася за неволю, знуцанням на людями. Лайка була заборонена, і її не було чути ніде. Мова переривалася нормативними зв'язковими чи вступними словами типу послухай, чуєш, знаєш, я тобі кажу, дивись, друже, товариш, таке інше. Це ж сором на увесь світ, що іноземці з перших днів вивчають це міжнародне словоблуддя, яке місцеве населення вважає за російський мат. Соромитницька лайка знецінює гідність громадян, незалежність, принижує велич любові, підносить ніколи не шановані ідоли чоловічої розпусти. Фіксує народ на похоті, словоблуддя травмує душі і тих, хто слухає і тих, хто промовляє; настроює неповажливо, жене гормони, розбещує дітей, стимулює чоловічі і жіночі захворювання і, навіть, рак. Одвічне табу на таку лексику пояснюється її нездоровим впливом на людей. Її джерелом є місця ув'язнення, бандитські осередки, вона націлена на моральний розклад і поневолення людини людиною.

Молодь намагається адаптуватися до дорослого життя, тому наслідує “модну” поведінку. Підлітки свідоміші від малят і правдивіші від дорослих. Молодь вірить у силу духа та фізичну силу і тому у насильство і фашизм. Така мораль є намаганням молоді стояти на реальній почві на відміну від масованої брехні і фарисейства, які наголошують у суспільстві про українську націю і українську мову, незалежність. Сучасна молодь запитує, навіщо їм вивчати творчість Шевченка. Молодь ділиться сучасними прислів'ями, які чи навряд увійдуть до друкованих збірників: “брехня править світом,” “у політику тільки через постіль,” “обіцяй більше — роби менше;” “винний той, хто піддається.”

І сім'я і суспільство виховують і волю і сваволю молоді. Батьки нерідко дають дітям поверхневе знання про суспільство. Виховуючи амбіції дітей, батьки вчать їх опиратися злу і насильству, але не завжди вчать, як розрізнити правого і винуватого, розважають дітей цькуванням за хибними зразками суспільства. Серед студентів зустрічаються діти з прищепленими їм батьками або соціальним оточенням хибними, такими, як надмірна схильність до еросу, критика позитивного, підтримка негативного, глузування із старших як опозиція навчанню та вихованню. Діти, як правило, є не джерелами, а каналами хибних тенденцій у суспільстві, захищаючи приватні інтереси старших. Тому виховання активної життєвої позиції має бути спрямоване не проти людей, а проти проявів насильства, за здорові умови для праці. Активна позиція, спрямована на геть – манство є сваволя і дезорганізація. Тільки націлення на позитивну мету – творчість заради прогресу суспільства є активною життєвою позицією, потрібною суспільству.

В наш час моральна слов'янська культура замінена міжнародним ерзацем, зліпленим з плутанини моральних цінностей і кримінального прагматизму. Модним стало казати “ти ненормальний/ненормальна.” Психологія перетворилася на зброю війни з неслухняними

громадянами, особливо батьками, від яких треба звільнити квартиру. Молодь бере на себе відповідальність за цькування батьків, сварить родичів. Хто не втече від діточок до родичів чи вагончиків, ризикує потрапити до психушки, де людину залікуть до смерті. Безсовісність та жорстокість молоді не знає меж. Вона не терпить керівництва старших і каже і робить, що заманеться. Саме страшне, що вона водить за ніс і примушує до кримінальних дій всіх оточуючих. Саме над молоддю треба працювати психологам, оскільки кожна молода людина шукає засоби існування і, як бойова одиниця, буває, порушує усяку мораль і норми життя. Молодь не може претендувати на монополіста розуму, їй треба вчити розуму. Її одвертість розкриває і острах перед життям і жадою до життя. Хлопчина, ще не свідомий страхіть кримінального світу, у свої 17 років каже: “Я б усіх убив та обікрав заради своєї сім'ї.” З одного боку, добре, коли дитина освідчується у своєму мисленні старшим — можна зауважити їй щось позитивне. А з другого, що може трапитися з цим хлопчиком у майбутньому, якщо він насправді вірить у такі “ідеали”!

В усіх хибах молоді винуваті, звичайно, дорослі. Винуваті політики, які висунули гасло “Дайте молоді волю!” Коли молодь наламала дров у політиці, почала плюндрувати пам'ятники, кладовища, газони, тоді дорослі схаменулися і висунули більш реальне гасло “Дайте молоді ладу!” Краще пізно, ніж ніколи. Молодь почала поводитися пристойніше, але так само стікає словоблуддям і задовольняється на людях палінням, пияцтвом та любов'ю.

Однією з важливих проблем є взаємовідношення штату вищої школи. Як можна виховувати моральність дітей, коли вони спостерігають несправедливе, брутальне поводження з їхніми викладачами? Не стісняючися присутності студентів, на викладачі зривають злість за відсутністю його провини. Не дають інформації і потім лають за необізнаність, тероризують, принижують гідність, стають на сторону несправедливих. Викладачів звинувачують у виживанні, але всім відомо, що виживанням займається молодь заради стипендій і дипломів. Сцени соціальної несправедливості не можуть навчити молодь прогресу у соціальних відношеннях. Свідома жорстокість управляючих до підлеглих розкладає молодь. Вони також починають вважати себе суддями викладачів, вимагаючи вищих оцінок і порушуючи дисципліну на занятті; хочуть тільки радіти на заняттях, а не занурюватися у навчання; не співчують один одному та викладачу.

Де ж шукати шляхи вирішення проблеми моральної деградації українського суспільства та, зокрема, молоді? Філософський підхід може полягати у простій констатації того історичного факту, що після занепаду цивілізації настає підйом. Але він настає не сам, а за допомогою особистостей, партій, які свідомі необхідності моральності суспільства задля його політико-економічного прогресу. Педагоги, мабуть, порадять звернутися тто Песталоцці та Макаренка, політики — до Конституції України. Фахівці пропонують багато чудових програм

гуманітаризації та гуманізації суспільства. Але чогось вже неможливо повернути. Не всі незалежні в Україні. Не всі щасливі. Добрими намірами одних вимощене пекло інших. Дехто каже, що всі задоволені бути не можуть. А дехто — за що боролися, на те й напоролися. Діти повинні розуміти історичні причини пияцтва, розпусти – відсутність у суспільстві масових засобів розвитку та реалізації творчості людей, обмаль часу у багатьох працюючих, обмаль керівників для навчання незалежних науковців, митців культури; економічну вигідність алкогольної та тютюнової промисловості, одвічні традиції нечесної конкуренції. Засоби масової інформації підбадьорюють населення дорогими спокусами та одноманітними сюжетами. Те ж саме можна сказати і про радіопередачі. Звідси відсутність цікавості людей до програм, дехто відключає радіоточку чи не має телевізора, щоб не марнувати час за нецікавими програмами.

До університету вступають, як правило, діти, найкращі за організацією та знаннями. Тим не менше, діти дуже різні за звичками, темпераментом та працьовитістю. У деяких ентузіазму до навчання вистачає на один — два семестри. Ці діти приділяють багато часу спілкуванню та розвагам та мало заняттям. Однією з причин є емоційні проблеми. Вони включають неуважність, лінь, страх перед напруженою навчальною діяльністю, невпевненість у собі, інше. Такі студенти слабо навчаються, оскільки недостатньо пізнають і засвоюють предмет. Але навіть ці студенти демонструють підвищену цікавість, працюючи над темами, пов'язаними з їхньою майбутньою спеціальністю. Молодь тягнеться до професії, і тому обмеження гуманітарних дисциплін, таких як іноземна мова, загальноосвітньою тематикою не дуже сприяло б цілям освіти, оскільки знижувало б інтерес до навчання. А інтерес — складова моральності.

Оскільки іноземна мова є практично єдиним предметом у вищій школі, який може продовжувати навчання гуманітарним дисциплінам – літературі, історії, тому на курсі іноземних мов лежить навантаження виховувати культуру і смаки майбутніх керівників суспільства. Це стосується і змісту і методів викладання іноземних мов. Щодо змісту, то цілком виправдає себе позааудиторне читання класичної художньої літератури, яке урізноманітнить курс навчання позитивними прикладами через образи. Від викладача залежить донести до студентів емоційну та суспільну велич творів, піднести їх у свідомості студентів як прапор, який вони понесуть через усе життя. Щодо гуманізації викладання іноземних мов, то є тенденція переходу від переказу важких для розуміння і реконструювання спеціальних та загальнонаукових текстів до їх опрацювання у діалогах. Насправді, метод переказу виявляється не під силу ряду студентів, викликає песимізм, невіру у свої можливості та інші негативні емоції. Навпаки, живе спілкування із знайомими має і суспільний і повчальний ефект, оскільки сильний студент допомагає слабому у спільній роботі.

В умовах політико-економічних негараздів студент має знати найкращі класичні і життєві приклади. Треба запровадити культурноосвітні масмедійні програми з класичної світової літератури, з чистоти і вишуканості мови, критику лайки. Вчитель, викладач завжди вважався не тільки носієм знань, але й взірцем у поведінці, моралі. Викладач має справу з молоддю, вихованою в різних сім'ях, різних верствах суспільства. Він не може повністю змінити світогляд молодих людей. Але, подаючи позитивний приклад, відвертаючи молодь від жорстокостей віртуального масмедійного та реального життя, він може посіяти серед молоді добрі зерна — уявлення про духовні радощі, маленькі перемоги над труднощами навчання; пояснити, що праця оберігає людину від багатьох зол і турбот; прищеплювати радість тропчості, позитивного мислення; вчити організовувати емоції, вчити вчитися. Крім того, старша людина піклується про добрі стосунки між студентами, оберігає їх від бездумних вчинків, налагоджує на серйозне відношення до навчання, допомагає опанувати предмет, розширює кругозір і вчить мислити. Вихователь не має морального права піддаватися впливу антикультури, повторювати за дітьми брутальні слова, підтримувати їхні слабкості. Слабкість ростить жорстокість. Емоції студентів слід спрямовувати на мистецтва, літературу, поезію, жарти, винахідливість, спостережливість, взаємодопомогу; розвивати ділові нахили задля їхньої здорової психики, позитивних емоцій, творчого мислення. А для цього треба, щоб викладач сам полюбляв такий віртуальний світ і ненавидів примітивізм і порнокультуру.

Спрямованість молоді на класичні загальнолюдські ідеали має бути цілями гуманістичного виховання у середній та вищій школі. Материнська школа і усі офіційні навчальні заклади мають розвивати у дитині не тільки цікавість до книги, творів мистецтва, але й бажання відтворити свої думки та смаки у літературній формі та у предметах мистецтва. На жаль, відома практика батьків обмежувати мислення дітей висловами типу “не розумничай”, “нічого ти не вмієш”, “ти ні на що не здатний,” ін. Збіднена мова та нецензурні слова батьків вчать дитину обмеженості у висловлюваннях думок і почуттів і небажанню мислити. Для багатьох дітей думати є важка праця і вони не здатні без підготовки розповісти маленьку історію навіть рідною мовою, не кажучи вже про іноземну. Це заважає їм не тільки у навчанні, але й у житті, де вони не вміють адекватно реагувати на погане слово чи поштовх, намагаючися вирішувати усі проблеми фізичними засобами, що робить їх небезпечними чи жертвами суспільства. Тому гуманітарні дисципліни у вищій школі необхідні для розвитку культури мислення і мовлення. Викладач має стимулювати студента не тільки висловлюватися на певну тему, але й розвивати свої здібності в університетській газеті, стінній газеті, на виставках у різних жанрах літератури та мистецтва; також у сценічній творчості. Багатогранна творча діяльність молоді спрямовує її на позитивні емоції та мислення, та, можливо, набуття додаткової професії.

Наукова творчість студента є головною метою вищої школи. Наукова діяльність студента починається з анотацій, рефератів, презентацій на задану тему і продовжується у підготовці тез і доповідей на наукову студентську конференцію. Далеко не всі студенти отримують призи за свої виступи, але спрямованість на наукову форму та стиль доповіді, освоєння з викладачем основ невербальних засобів комунікації є важливим набутком студента для подальшої навчальної та наукової діяльності — написання статей, курсових та дипломних робіт, виступів.

Для того, щоб навчати людей, треба знати їхній духовний світ. Викладач має бути справжнім духовником молоді, тоді він може розраховувати на її одвертість. Навчити дитину розуміти тихе слово, довіряти вам в оцінці його знань, сподіватися на вашу гуманність до нього, вірити у надійність ваших ідеалів і цілей навчання, реалізувати ваші поради в навчанні — значить досягти духовної інтерації студент-викладач. Такі інтерації створюються реакціями: чуйність — відвертість, правдивість — довіра, вимога — активність, поступливість — приязнь. Розуміння життєвих ситуацій і проблем студента, щире співчуття та порада допомагають контактовстановлюючій та виховній діяльності вихователя. У вивченні програмних тем з іноземної мови об'єктом обговорення може бути гуманне відношення до родичів, друзів, знайомих та незнайомих людей в життєвих ситуаціях, на цьому можна зупинитися також обговорюючи біографії визначних людей, персонажів книжок, фільмів. Реакції студентів на повсякденні події є багатим матеріалом для викладача про їхній світогляд.

Нерідко люди щедро демонструють свої негативні якості, а позитивних відношень доводиться вимагати. Впровадження необхідності вітання, обміну добрими словами, дрібні послуги викладачу та іншим студентам на занятті є практикою виховання, яка реалізує корисність людей в суспільстві.

Розвиток природних нахилів студентів, виявлених у інтераціях навчальної діяльності, допомагає їм розкрити свої таланти, здобути матеріальну незалежність. Так, наприклад, приділивши трохи уваги вивченню побудови та роботи автомобіля поряд з іншими технічними темами на занятті іноземної мови, викладач зацікавлює студентів в отриманні прав водія, і деякі з них навіть заробляють на життя перевезеннями. Створення інструментальних ансамблей через знайомство студентів — музик, може змінити професію юнака з інженера на артиста. За всі ці невеликі клопоти викладач отримує подяки від вихованців і задоволення від виховної роботи.

Серед правил, яким варто слідувати вихователю, можна назвати такі: воля є право вибору, давайте дитині вибір; не нашкодьте (золоте правило лікарів); не силуйте, а пропонуйте; природа не знає розпусти — не підтримуйте її в молоді; не будьте монополістом розуму —

кожний народ свій розум має і до свого народу тяжіє (те ж саме можна сказати про вікові і інші угруповання); розумій іншого і поступайся.

У висновку можна сказати, що гуманітаризація освіти здійснюється через викладання мовних і суспільних дисциплін, тому ці дисципліни мають забезпечувати студенту широкий світогляд і розвивати їхні творчі здібності, необхідні для використання як у майбутній науковій роботі, так і у житті. Гуманітарні дисципліни закликані відродити гуманні традиції у вихованні. Зміст навчальних дисциплін та педагогічна майстерність кожного викладача, усі засоби навчання мають доповнювати і коректувати сімейне та суспільно-масове виховання, формувати позитивну духовність молодих людей. Необхідно вчити молодь аналізувати дійсність з позицій гуманізму, тобто загальнолюдських ідеалів за відомим гаслом – живи і давай жити іншим. Вчити підвищувати вимоги до себе у навчанні. Вчити настоювати на доброму і опиратися насильству.

Список використаної літератури

1. Дебич М. Гуманізація навчально-виховного процесу у вишій школі XXI століття // Вища школа. — К.: "Знання", 2011. — №5—6.— С. 47—55.
2. Національна доктрина розвитку освіти // Андрущенко В.П. Роздуми про освіту: Статті, нариси, інтерв'ю. — 2—ге вид., доповн — К.: Знання України, 2008. — С. 80І.—8І6.
3. Lewis Carrol. Alice's Adventures in Wonderland. — М.: Изд-во Прогресс, 1979. — 235 с.